

УДК 821.161.2-94/-95.09"19"А.Франко-Ключко

До 120-річчя від дня народження Анни Франко-Ключко

У ПОШУКАХ УТРАЧЕНОГО РАЮ (ЛЮБОВ І ТУГА АННИ ФРАНКІВНИ)

Наталя ТИХОЛОЗ

*Інститут Івана Франка НАН України,
пл. Міцкевича, 5, Львів, Україна, 79000*

Статтю присвячено постаті єдиної доньки Івана Франка – Анни (в заміжжі Ключко). На підставі архівних, мемуарних та епістолярних джерел докладно з'ясовано її життєвий шлях, проаналізовано різножанровий творчий доробок – мемуарний, науковий, художній, публіцистичний.

Ключові слова: родина (сім'я), батьки і діти, фамілістика, мемуари, архетип отчого дому, ностальгія.

Щасливий той,
хто щасливий у себе вдома.
Лев Толстой

Єдина донька Івана Франка народилася у надзвичайно скрутний для родини час. За місяць до її приходу у світ письменник в листі до Агатангела Кримського від 4 серпня 1892 року скаржився: “Стільки в мене клопотів і гризот, що трохи не вдурію” [24, т. 49, с. 340]. Про народження доньки та тогочасну сімейну атмосферу І. Франко дещо іронічно сповістив Михайла Павлика у вересні (а не в серпні, як помилково зазначено у 50-томному зібранні творів І. Франка) 1892 року: “У мене дома благодать: дочка вродилась, жінка нездужає, з кухаркою вічні сварки, діти кричать, грошей треба багато, а нема, одним словом, голова тріщить і робити нічого не хочеться” [24, т. 49, с. 341–342]. Дівчинку, яка з'явилася на світ 3 вересня 1892 року, назвали Анною на честь матері Богородиці Марії, вдома ж її часто кликали “Гандзею”, “Гандзунею”, “Гандзусею”. Поява четвертої дитини ставила під загрозу і так хисткий добробут Франкової сім'ї. Через місяць після народження доньки, на початку жовтня 1892 року, письменник вирушив до Відня у надії здобути докторський ступінь, який мав відкрити перед ним ширшу перспективу працевлаштування, а відтак і покращити матеріальне становище родини.

Тож упродовж першого року життя дівчинки батько рідко бачив її. Щоправда, дружина в листах до І. Франка справно інформувала його про “немовлячі проблеми” доньки: “Гандзя росте, кричить, ніяк не урегулюється йїдженне. То за мал[о], то за багато, може, як підбільша[є] трохи, так то само якось піде” (лист Ольги Франко до чоловіка від 20 жовтня 1892 року); “Гандзя виросла трохи, але з годуванем її завше

клопіт” (лист від 7 листопада 1892 року); “...Гануся дістала таку саму висипку на лиці, яка була у Петруся” (лист від 20 листопада 1892 року); “Гандзуня починає мамкати, тіль[ки] не знаю, кого она считає за свою Маму, мені здаєся, що борше Ганю, бо вона з нею, бавить її цілий день. Починає сидіти і робиться ду[же] файною дівчинкою, навить нос[ик] приймає ліпшу форму, а оч[і] такі чорненькі і не хотят сівити” (лист за лютий 1893 року); “Гануся все говорить тя[тя], але зубків ще не має” (лист від 24 травня 1893 року); “Гануся уже сама сидить” (лист від 29 травня 1893 року); “Гануся берєся до розмови, а зубів все таки ще не має” (червень 1893 року); “...Гануся діст[ала] зубки два з долини. Чекаю на те[бе], щоб поїхати з нею до міста і прищипити віспу, бо то небезпечно чекати аж до другої весни, та ще й з дівчиною” (лист від 25 червня 1893 року) [32, с. 178, 184, 185, 190–191, 195, 197, 199, 203].

Охрещено Анну разом зі старшим братом Петром 3/15 листопада 1896 року. Акт хрещення відбувся вдома. Про цю знаменну подію свого дитинства Анна Франко згодом писала: “Сам акт хрещення стоїть, як нині, мені перед очима. Кімната-вітальня прибранна й прикрашена, ми – святочно повбирані, помиті і причесані – були головними особами в важній події. Приїхав священник, у ризах і з бородою. Зауваживши, що ми вже великі, тільки покропив нас свяченою водою і обрізав по жмутку волосся. Моїми хресними батьками були – п-і Валерія Коцовська, дружина гімн[азійного] учителя, п. Кульчицький і відсутній Микола Вороний, Петра – п. Олеськів і одна пані, прізвище якої призабулося. Христини закінчилися гостиною, а нас, дітей, ущасливлено невиданими і неоціненними дарунками. Я дістала велику лялю, що замикала очі, та маленьку вазу. Петро дістав гармату й стрільбу. Але моє щастя було захмарене великим горем. Петро вдарив лялею до крісла і розбив голівку, а при вистрілі з гармати я так перелякалася, що випустила маленьку вазу з рук, що впала на землю і розсипалася на кусочки. Це був мій перший біль і гарячі сльози дитини. Тато взяв мене на руки, голубив і пригортав, успокоюючи: “Ляля дістане другу голівку, а мама купить на другий день таку ж саму вазу”” [29, с. 18–19].

Зростала Гандзя жвавою, енергійною, рухливою та допитливою, як і її старші брати. Гарне враження справила малолітня Гануся на Лесю Українку, яка в листі до І. Франка від 2 березня 1895 року назвала її “гречною дівчинкою” та “милою дитиною” [22, т. 10, с. 288]. Дитинство минало на лоні природи, адже родина письменника любила мандрувати лісовими околицями Львова, а на літо завжди виїздила до мальовничих прикарпатських сіл (Нагуєвич, Голобутова, Довгополя, Завадова, Косова, Криворівні, Жабйого, Буркуту та ін.). З особливою теплою згадувала Анна ті приємні й пізнавальні прогулянки, коли можна було бігти босоніж польовими стежками, а в лісі заворожено слухати захопливі розповіді батька про квіти, трави й звірят. Як і всі Франчата, стійко переносила дитячі хвороби, бешкетувала й понад усе любила слухати батькові казки: “Ми звичайно обсадали тата, а мені й братові Петрові, як найменшим, припадало на долю влазити татові на коліна, і тоді тато оповідав нам чудові байки й казки. <...> Тато оповідав казки дуже цікаво, якраз тоді компонує для нас свої байки “Коли ще звірі говорили”, що їх ми так дуже любили й бажали все наново слухати. Ми, заслухані й задивлені в чаруюче обличчя тата, хотіли слухати якнайдовше, і мамі була велика морока покласти нас спати” [29, с. 10].

Незабутньою, майже фантастичною подією у сприйнятті малої Анни стало перебування вночі у батьковій кімнаті: "...одної ночі заболів у мене зуб. Я пробудилася з плачем, до мене прийшла мама, взяла мене на руки і понесла в татову кімнату. Тато сидів при столі і писав. На столі стояла лампа з зеленим абажуром і кидала лагідне світло на папери розкидані на столі, на його схилене над столом лице. Почувши мій плач, він відклав перо і взяв мене на руки. Зараз передо мною опинилася книжка з золотими обкладинками. Тато показував мені чарівні малюнки, пояснював їх і оповідав про них веселі речі, так що моє личко випогодилось, сльози перестали капати, я почала сміятися, забувши про зуб. Ще до того поміг цукерок у золотистім папері, що його тато витягнув з шухляди. Я затиснула цукерок в кулачок, бо їсти його не сміла, щоб зуб знов не розболівся, схилила голову на груди тата й щаслива, заснула. <...> і не раз потім бажалось мені, щоб знов у мене болів зуб і щоб знов попасти в татову кімнату вночі" [29, с. 16].

Загалом дитинство Анни було веселе й безтурботне. Воно минало в колі великої повноцінної родини. В її пам'яті назавжди залишилися ті щасливі ідилічні миті сімейної гармонії, коли вся родина була разом, коли мама варила варення, батько розповідав казки, носив її "на коркошах", діти шумно бешкетували, а у вільний час усією сім'єю бродили лісом, купалися у ставках та річках або ішли до театру.

Проте сімейна ідилія тривала недовго. Безжурне дитинство минало. З дорослішанням дедалі частіше приходило усвідомлення й глибоке переживання родинних проблем. На початку 1897 року І. Франко на кілька місяців втратив зір і вимушений був тижнями знаходитись у темній кімнаті. Хвороба батька стала важким випробуванням для родини. "Затихли наші сміхи й гамір. Ми ходили тихенько з кімнати в кімнату, підходили до тата, він гладив нас по головках. Ми відчували щось недобре, та тоді не розуміли, чому він лежить в ліжку в темній кімнаті. Мама ходила зажурена-мовчазна, та й нас дітей не брались іграшки", – згадувала Анна [29, с. 14]. Письменник одужав. Однак його хвороба стала прелюдією до великої родинної трагедії. А випробування йшли за випробуваннями. Після недуги батька та суспільної атаки на нього за статті "Дещо про себе самого" та "Поет зради" тяжко захворіла мати. 1898 року Ользі Франко зробили операцію на запалення сліпої кишки. Відтоді почалися і перші нервові розлади у її психіці¹, що не могло не позначитися на атмосфері у родині, зокрема й не вплинути на доньку, яка, з огляду на свою гендерну належність, була найближчою до матері. У жовтні 1900 року І. Франко писав А. Кримському: "У мене також клопіт, моя жінка тяжко недужа. У неї літом була руптура [грижа. – *Н. Т.*], яку оперовано щасливо, а тепер проявилось божевілля на тлі зразу еротичним, а потім релігійним. Правда, їй тепер уже ліпше (вона живе в Коломиї в домі одного знайомого лікаря), але що ся хвороба у ній фамільна, а організм її дуже утлий і вичерпаний, то я боюсь, що поліпшення буде тільки хвиливе. Сей останній припадок у зв'язку з тисячними іншими прикростями страшенно прибав мене, і я іноді й сам почуваю страх, що збожеволю" [24, т. 50, с. 158].

¹ Сестра Ольги Франко Антоніна Трегубова згадувала: "В 1898 році Ольга приїздила до Києва, сумувала, що після своєї хвороби вона дуже погано себе почуває, що ті ліки, які їй давано за час перебування в лікарні, впливають на її психіку. Вона дійсно зробилась надзвичайно нервова" [21, с. 159].

Саме Анна як найменша, найбільш беззахисна та емоційно вразлива чи не найважче переживала нестабільні психічні стани матері. Єдина донька в сім'ї, вона стала розрадою для батька та слухняною помічницею матері, що нерідко коштувало їй великих зусиль. У важкій родинній ситуації на дівчинку лягла нелегка ноша хатніх клопотів. На свої тендітні, ще дитячі, плечі вона переклала майже всі домашні “жіночі” обов'язки. Гандзя “у нас не то учениця, не то кухарка, бо мама іноді, зачитавшись або й так засидівшись, не варить обіду, аж поки вона не прийде зі школи” [24, т. 50, с. 284], – писав І. Франко у листі до Єлисея Трегубова від 1 лютого 1906 року. “Мені прийшлося щораз більше і більше перебирати хатню роботу. Мама стала з часом зовсім байдужою до своїх обов'язків як господині дому”, – свідчила згодом і сама Анна [29, с. 57]. До того ж Ольга Франко, особливо у час загострення хвороби, була надзвичайно прикрою, поводитись з донькою далеко не ніжно: накидалася на неї зі сварками та претензіями, допікала безпідставними докорами та образами: “Коли ми приходили зі школи, мама накидалася на нас зі страшними лайками і її нервові роздражнення часто доходило до шалу. Найчастішою жертвою її нападів була я. Андрія, як найстаршого сина, “первозванного” і хворого, вона любила й жаліла, другим її любимцем був Петро, а мене вона зненавиділа всім своїм хворим єством. Мама казала мені, що я не її донька. Кожного дня повторяла мені, що я хлопська дитина і маю бути в неї служницею, а не ходити до школи. Переслідуванням не було кінця – вона кожного дня й у кожний час накидалася на мене з обвинуваченнями. Наше життя вдома стало пеклом”. Мати нераз злобно допікала доньці: “Я столбовая дворянка, а ти хлопка” [29, с. 78, 81]. Водночас Анна з-поміж усіх дітей проводила з матір'ю найбільше часу. До того ж вона жила з нею у одній кімнаті. Відчуття екзистенційної кризи наростало. Доведену до розпачу дівчину усе частіше навідували суїцидальні настрої: “Брати майже кожного вечора виходили з хати, чи то на руханку, чи на студентські сходи, я ж здебільша залишалася з нею [з матір'ю. – *Н. Т.*] сама, і її напади доводили мене до розпуки. Два рази я хотіла відібрати собі життя, але обидва рази невдатно, і доводилось далі терпіти і... мовчати. Я навчилася зносити все без протесту й мовчати на найбільше знущання, але ця мовчанка тільки на якийсь час вплинула на неї. Мама помітила, що це моя оборона, і тоді з ще більшою силою накидалася на мене.

Тато, знесилений своєю хворобою, не мав сили реагувати і тільки час від часу говорив: “Мамо, заспокійся”, але це ще гірше її дратувало” [29, с. 78–79]. У приступках хвороби Ольга Франко нетерпимо ставилася і до того, що донька допомагала батькові.

Єдиною розрадою для бідолашної дівчини стала школа. А до школи, а потім і учительської семінарії Гандзя ходила охоче. Щоправда, перший досвід шкільного навчання, пов'язаний із польськомовною школою Марії Магдаліни, що знаходилась на вул. Крижовій у кількох кроках від дому Франків, був негативний. “Тому, що народня школа для дівчат була майже на другому кінці міста, мама повела мене до польської школи, що була по сусідству, – згадувала Анна Франківна. – Однак ця школа мені не подобалась, ані вчителька, що ласкаво до мене заговорила. Я втекла зі школи з великим плачем. Мама, побачивши мене, розсердилась, замкнула передо мною двері і в темному коридорі я просиділа до вечора, гірко ридаючи і настоюючи, що я не хочу

йти до польської, а тільки до української школи”, – згадувала донька письменника [29, с. 38]. Врешті її віддали до приватної української школи для дівчат ім. Т. Шевченка Руського педагогічного товариства, що було спершу на Стрілецькій площі, № 4 (нині площа Данила Галицького), потім – на вул. Сикстуській, № 47 (нині вулиця Петра Дорошенка), а згодом переїхала у нове приміщення на вул. Мохнацького, 12 (нині вул. М. Драгоманова).

Попри те, що на шкільні роки Анни випали великі родинні катаклізми (до психічної хвороби матері 1908 року додалася ще й важка невиліковна недуга батька), вона успішно навчалася. Донька зі щемом у душі згадувала, як тато вчив її писати, “водив мої непривиклі і непослушні пальчики творити перші букви спершу на табличці, а потім на зшитку. Він допомагав виучувати вірші, жартував, хвалив і ганив...” [29, с. 39]. “Побут у школі, – писала Анна, – це були найщасливіші роки моєї молодости і нераз піддержкою в тяжкі хвилини дальшого життя. І кризь ціле моє життя світлим променем яснів мені спомин про учителів, товаришок, взагалі про шкільний час” [29, с. 38]. А вчителями Франкової доньки були постаті далеко не пересічні. Це й визначні жіночі діячки краю, як-от Константина Малицька, Осипа Паньківська, Олена Бережницька, а також такі знакові для української культури постаті, як, скажімо, Василь Пачовський, Степан Томашівський, Володимир Коцовський, Осип Маковей, Степан Рудницький, Іван Боберський та ін. Тож не випадково виділова дівоча школа імені Т. Шевченка та заснована при ній 1903 року Учительська семінарія були важливими осередками національно-патріотичного виховання української молоді. У ювілейній промові до 35-ліття з часу заснування цієї школи її тогочасна директор Константина Малицька стверджувала: “Вона [школа. – *Н. Т.*] завжди була і є українська не тільки по імені, але й по своєму змістові; і ціллю її було і буде: виховувати свідомі жінки українки, які опісля службово серед народу мають сплатити довг, звернути ті жертви, які сьогодні на ту нашу школу складає ціле громадянство” [14, с. 203]. І ці слова були не красивою ювілейною фразою. Це була щира правда. Через десятиліття, перебуваючи далеко на чужині, Анна Франко-Ключко часто верталась подумки до таких приємних і любих серцю споминів про школу. У “Листах до товаришки”, мемуарах, написаних 1957 року у формі листів до померлої шкільної приятельки Домініки Фітрик, авторка зізнавалася: школа “стала мені другим світом, в якій я не тільки здобула знання і любов до рідного, але й тепле піклування, любов, вибачливість й виrozumіння вчительок і щирої приязни моїх товаришок” [30, ч. 188, с. 2]. Духова атмосфера школи не відпускала своїх учениць упродовж усього життя. Високі ідеали добра, справедливості, патріотизму й відданості Батьківщині стали для випускниць жіночої школи імені Т. Шевченка не голослівними гаслами. За них вони ладні були покласти життя. Ровесниця Франкової доньки і випускниця тієї-таки школи Олена Степанів, громадська і військова діячка, перша жінка, що була офіційно зарахована на військову службу у званні офіцера, чотар Української Галицької Армії, у своїх спогадах про шкільні роки суголосна з Анною Франківною: “Яку силу бажань, змагань, терпінь і радощів полонили в собі стіни будинку при вул. Мохнацького, це тільки їм одним відоме. Не розумію покоління, яке не любить своєї школи. Признаюсь одверто, що ще й нині з дрозанням душі, як до святая

святих, входжу до тих шкільних саль, де в радості і праці проминали наші найгарніші дні. Неспокійними очима шукаю тих місць, де проводили ми шкільні години, і в моїй пам'яті воскресають дорогі обличчя товаришок і учителів, померших і живих, і серце наповнюється теплом і вдячністю, а з-поза пройдених літ життя воскресає молодість, наші безжурні літа” [19, с. 218].

По закінченні учительської семінарії Анна працювала урядником у страхово-кредитному товаристві “Дністер”, а також відвідувала курси медсестер, які провадив Євген Озаркевич.

6 травня 1913 року, через два тижні після смерті найстаршого сина І. Франка – Андрія, – Анна супроводжувала хворого батька до Чернівців, де він читав свою поему “Мойсей”. Тоді-таки письменник з донькою гостювали у домі Ольги Кобилянської. Про тодішній побут І. Франка у столиці Буковини згадував Василь Сімович: “Захопленню не було міри, коли з вагона висів поет у товаристві своєї дочки Ганни. Молодь хотіла відпрягати коні від воза, сама збираючись тягнути його до самого міста. <...> Коли поет у назначений час увійшов до зали, бурхливим оплескам кінця не було. А він сам, маленький, низький, усе ще з великим боєм на обличчі по недавній смерті улюбленого сина Андрія (помер нагло вночі з 21 на 22 квітня 1913 року, на 26-му році життя) в довгому чорному сурдуті, стояв напереді, збоку столика, дивився на людей, що його вітали, хитав злегка головою і зі сльозами радощів на зболілих від праці очах усміхався” [17, с. 516].

Анна, наскільки могла, допомагала батькові, адже паралізовані руки робили поета абсолютно безпомічним у побуті. Вона намагалася оберігати письменника від особливо агресивних нападів матері, хоча й сама була бідолашною заручницею важкої домашньої атмосфери. Напружене співіснування доньки з матір'ю доходило до точки кипіння. Після смерті Андрія стан здоров'я Ольги Франко погіршився. “Її зумовлена хворобою ненависть до мене переходила всякі межі, – писала Анна. – Мама заборонила мені помагати татові в його немочі, що найбільше боліло мене, і я в розпуці бачила, що мені дома життя немає і єдиний рятунок – це вирватися з цього страшного життя” [29, с. 100]. І така нагода невдовзі трапилась.

Олександра Ігнатівич, рідна сестра матері, запросила небогу до себе в гості на кілька місяців. Анна без вагань погодилась. До Києва мав супроводжувати доньку батько. Проте на прикордонній з Росією станції Броди у жандармській канцелярії його вірадили. Тож Анна поїхала сама. Саме там, на австрійсько-російському кордоні, в червні 1914 року донька бачила батька востаннє. Там вони попрощалися назавжди. “Ще пару слів короткої розмови, ще пару слів прощання, останній поцілунок і усміх його доброго, змученого лиця. Це був останній поцілунок, останній погляд, останній усміх – там на австрійсько-російському кордоні...” [29, с. 101], – згадувала Анна.

Тож протягом червня 1914 року Анна Франко гостює в маєтку Ігнатівичів у селі Плютенці біля Білої Церкви. З початком Першої світової війни у липні 1914 року перебирається до Києва, де працює сестрою милосердя в місцевому госпіталі.

На цей час припадає листування І. Франка з Ганною. Загалом листів та поштівок батька до доньки, як свідчила Анна, було чимало. Подорожуючи у квітні 1904 року

Римом, Венецією, Флоренцією чи перебуваючи весною 1908 року на лікуванні в Ліпіку, письменник щоразу надсилав дорогій Гандзуні коротенького листа або картку з відповідно італійськими чи адриатичними краєвидами. Очевидно, і донька не забувала відписувала батькові. Проте у вирі життя ці листівки загубилися, як, зрештою, втрапились у суворому воєнному лихолітті і більшість листів періоду Першої світової. На сьогодні відомі одна картка з Ліпіка та два листи (від 3–13 лютого та від 24 березня 1915 року) І. Франка до Анни, а також п'ять листів доньки до батька (від 3 листопада 1909 року; 27 лютого, 27 травня 1915 року; ще два з них без дати).

Обидва листи І. Франка до Ганни свідчать про напружену роботу письменника на полі літератури та науки, яку він провадив незважаючи на війну, параліч рук та самотність. Батько доручав доньці віднайти необхідні йому для праці книги, повідомити Людмилу Драгоманову про долю листів її чоловіка, що зберігалися у Михайла Павлика, розповідав новини про Тараса та Петра Франків. Через Ганну І. Франко просив у своїх швагрів Єлисея Трегубова та Володимира Ігнатовича позичити йому гроші [див. : 24, т. 50, с. 425–427]. Невдовзі письменникові було надіслано 500 карбованців. Анна ж цікавилася здоров'ям батьків, долею братів, клопотала про переїзд І. Франка до Києва.

Загалом листування періоду війни сповнене болем розлуки, тугою за втраченим родинним гніздом, як для Анни, яка і через війну, і через особисті мотивації не могла повернутися; так і для немічного, безнадійно хворого І. Франка, який почувався сиротою при живих дітях (старші сини були на фронті, а дружина з грудня 1914 року – у лікарні для душевно хворих). Дискурс епістолярних взаємин батька та доньки напружено-емоційний, часом драстичний. З одного боку, письменник розумів, що для доньки краще залишитись у Києві, що перетинати кордон у воєнний час доволі небезпечно. Про це виразно свідчить його лист до Єлисея Трегубова за вересень–жовтень 1914 року, у якому адресант просив свого швагра затримати Анну у Києві “якнайдовше” [24, т. 50, с. 421]. А з іншого боку, Франкова важка недуга та особиста безпорадність у щоденному побуті вимагали присутності рідної душі, підтримки фізичної й психологічної, яку, безперечно, в той час могла б і мала б надавати йому донька. Він просив її, ба більше вимагав від Анни повернутися додому. “Дехто з українців, старшин російської армії, що були у Львові, відвідував хворого Франка, і через тих старшин він передавав листи чи усні вісті до дочки Анни з проханням, щоб вона повернулася з Києва до Львова. Але дочка не повернулася, що Франко відчув болюче, бо лежав у своїй хаті, як Лазар” [2, с. 449]. Ображений на доньку, а до того ж ще й вимучений хворобою та матеріальними нестатками письменник погрожував навіть позбавити Анну спадщини: “В розмові з Бандрівським Франко згадував, що хоче видідичити дочку Анну, яка не послухала його просьби і не повернулася до Львова, залишаючи його самого в час його тяжкої недуги” [2, с. 450].

Донька не виконала прохання батька. Не змогла побороти в собі страх, переступити через біль, якого завдав їй отчий дім, а може, просто спрацював інстинкт самозбереження? У листі від 27 лютого 1915 року вона писала татові: “Положення таке, як моє, є дуже прикре і нераз огортає мене безвихідна розпука. Додому вертати!!! Нема чого, там ще гірше стрінуло би мене життя, а тут сидіти стає часом в немоготу. Нераз,

як подумаю, що я лишилася сама собі, нікого не обходить чи я сумна, чи весела, чи голодна, чи здорова!

Правда, що і вдома ніхто о се не журився, але доперва тепер пізнаю я, що то значить рідний дім. Ти пишеш, що я маю на совісти щось проти Тебе, се правда і се буде для мене вічним докором, та я ніколи не була для Тебе доброю донькою, замість того, щоби осолоджувати тобі прикре життя, я відсунулася, відчужинилася від дому.

Тату, чи ж Ти думаєш, що я сего не виділа, будучи еще вдома, чи ж я не думала про се кожний день! І се лежить мені тяжким докором на ціле моє життя. Не знаю чому так сталося? Може бути, що тая отрута, котру мама вливала літами в наше родинне життя, забила в мене всякі чувства, о Боже, мені здається, що я маю зруйноване ціле життя, назавсіди, що я й до других людей буду така сама, як я була для вас дома. Може бути, що хлопці не так відчували і не так потерпіли з сего. Але для дівчини чи ж таке життя не було убійче, не знати тепла родинного огнища, пущена на власну волю, так, як хлопець, позоставлена без опіки” [7, с. 264–265]. Почуття вини за несповнений дочірній обов’язок супроводжувало її упродовж усього життя. Не зуміла вернутись. Чи не схотіла? Втекла від батьків. Чи, може, від пекучого болю, розпуки й безвиході? “Так, тато кликав мене додому, навіть і мама приїздила, але моє серце було вражене смертельно, а страх повторення минулого відняв у мене відвагу повертатися домів. Це була моя вина”, – відверто зінавалася Анна через десятиліття у статті “В обороні правди” [27, № 46, с. 11]. Чи варта за це осуду і зневаги? Була молода, хотіла жити. Урешті, вирішити проблеми хворих і немічних батьків була не в силі. Увесь свій вік Анна картала себе за те, що в останні найважчі хвилини для батька її не було поруч. Не було її і на похороні.

Як стверджує Роман Горак, Анна Франко довідалася про смерть батька “на роботі з преси” [7, с. 240]. Сама ж вона писала: “Це був 1916 рік. Я якраз була тоді в шпиталі при праці, як до мене прийшов Микола Вороний і приніс мені телеграму зі Львова. Кругом пів світу, через Рим, Константинопіль, Москву – три місяці йшла до Києва та телеграма, що принесла мені трагічну вістку про смерть мого Батька. Невпинний біль стискав моє серце, я ридала днями й ночами. Я не могла собі простити, що не виконала мого обов’язку доньки й не поїхала до батька. Цей жаль залишився в моєму серці на все життя” [29, с. 104]. Можливо, й справді, телеграма до Анни йшла аж три місяці, однак тоді дещо сумнівним видається той факт, що саме ця телеграма була першоджерелом, з якого донька довідалася про смерть батька. Цілком слушно з цього приводу зауважує Михайло Шалата: “Попри весь драматизм воєнної ситуації, смерть Івана Франка потрясла усю Україну, – не може бути, щоби до столиці звістка дійшла так пізно, як і неможливо, щоби, знаючи, так довго цю звістку київські друзі приховували від дочки письменника” [34, с. 20]. Мабуть, Анна на час написання спогадів щось призабула і невірно вказала час приходу телеграми. Дмитро Дорошенко, який, як і Анна, жив у тоді в Києві, свідчив: “Ми в Києві були знов одрізані од Львова глухим муром бойового фронту. І кружною дорогою, через нейтральні краї, приніс нам телеграф в кінці травня [курсив наш. – Н. Т.] звістку, що у Львові помер Франко. У пишному Володимирському соборі відправлено урочисту панахиду. Серед понурих церковних

співів почулося голосне ридання: то плакала і билась, мов підстрелена пташина, дочка покійного – Ганна Франківна, що опинилась по сей бік фронту. Та й усім нам було особливо сумно справляти заочний похорон великого письменника серед таких обставин, які були весною 1916 року” [11, с. 512].

У першу річницю смерті І. Франка, навесні 1917 року, панахиду по ньому в Києві на прохання доньки поета відправив Митрополит Андрей Шептицький. Могилу батька у Львові, що на Личаківському цвинтарі, Анна відвідала того-таки 1917 року, після чого знову повернулася до Києва.

У столиці вона, окрім праці в шпиталі, долучилася до харитативної (допомогової) діяльності українським арештантам, яку провадили її дядько Володимир Ігнатович та Євген Чикаленко. Невдовзі заступник голови Центральної Ради Володимир Винниченко запропонував Франківні роботу в одному з міністерств. Обрала міністерство внутрішніх справ. Входила до складу ревізійних органів Українського центрального Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни при УЦР. Анна провадила курси української мови для вояків та неграмотних громадян. Водночас відвідувала вечірні лекції у Київському університеті і, як колись її батько, брала активну участь у громадському житті України. Доньку І. Франка часто бачили на маніфестаціях, мітингах на підтримку соборності та незалежності держави.

У січні 1919 року Анна Франко виїхала до Берліна з Місією Червоного Хреста для допомоги українським полоненим. Там вийшла заміж за лікаря Петра Ключка (1891–1948). Протягом 1921–1939 років жила у селі Довге на Закарпатті (тодішня Чехо-Словаччина; нині Іршавський район Закарпатської області). Подружжя мало двох синів – Тараса (1920 – початок 1980-х років) і Мирона (1922 року народження). Із Чехо-Словаччини Анна часто приїжджала до Львова провідувати маму. 1933 року була на відкритті пам’ятника на могилі І. Франка на Личаківському цвинтарі.

1939 року переїхала зі сім’єю до Відня. У Відні 1945 року енкаведисти арештували Петра Ключка нібито за співпрацю з нацистами і перевели до Львівської пересильної тюрми. Анна особисто клопотала за визволення чоловіка з в’язниці. І лише на хвилі святкування ювілею І. Франка у 1946 році їй вдалося звільнити Петра Ключка, який, після жорстоких тюремних тортур, із підірваним здоров’ям прожив уже недовго.

1946 року з родиною переїхала до Зальцбурга (Австрія), а 1948 року (після смерті чоловіка) – до Торонто (Канада). У Канаді працювала медсестрою в “Східному загальному шпиталі” (“East General Hospital”) та “Новому шпиталі “Гора Синай”” (“New Mount Sinai Hospital”). Діяльною була і в культурно-суспільному житті українських емігрантів, часто виступала з доповідями, брала участь у різноманітних виставках, конференціях, зустрічах з громадськістю, публікувалась у діаспорних виданнях (“Рідна школа”, “Життя і школа”, “Визвольний шлях”, “Жіночий світ”, “Новий шлях”, “Наше життя”, “Гомін України”, “Свобода” та ін.). Націоналістичні погляди Анни, її активна громадська позиція, участь у культурно-просвітницькій діяльності Комітету українців Канади позначилися на тому, що ім’я доньки І. Франка стало проскрибованим у підрадянській Україні. Відтак, спецслужби СРСР не дозволили приїхати їй і на столітній ювілей І. Франка, що відбувався 1956 року в Україні.

Починаючи з 1956 року Анна стала помітною постаттю українського культурного руху Канади. У липні ювілейного року вона – учасник Франківського конгресу в Торонто, у вересні її запрошують з доповіддю до Рочестера, у листопаді – до Вінніпега, у грудні – до Монреалю. Окрім виступів, допомагала організовувати виставки, знайомила канадських читачів із виданнями та рукописами свого батька. Зокрема, в інформаційних повідомленнях того часу значилося, що у Вінніпезі відбулася святочна академія та виставка з нагоди століття з дня народження І. Франка, на якій було представлено, “крім знаних видань, рідкісні видання, рукописи поета, фотокопії та інші цінні матеріали з колекції пані А. Франко-Ключко” [18].

Того-таки 1956 року в Торонто опубліковано найважливішу працю, над якою донька письменника працювала понад 20 років і з якою назавжди увійшла в історію франкознавства, – “*Іван Франко і його родина. Спомини*”. Ця книга мемуарів написана легким і жвавим стилем та пронизана глибокою ностальгією за отчим домом, родиною, Батьківщиною. Спогади Анни Франко-Ключко надзвичайно зворушливі, ліричні, інтимно-особисті, іноді болючі, тяжкі, навіть трагічні, водночас сповнені великої та ніжної любові до батьків та родинного гнізда. Попри емоційність та суб’єктивність оповідачки, виклад відзначається глибокою правдивістю, граничною відвертістю й щирістю. Тим паче, що авторка мемуарів мала можливість писати їх так, як відчувала, вільно, незаангажовано, без кон’юнктурних догм та партійних утисків, одним словом, – без цензури. “Я старалася задокументувати факти з життя мого батька і його цілої родини без фальшу й прикрашування, без замовчувань або переіначувань, що нераз приходилося мені робити з великим болем у серці”, – зізнавалася Анна [29, с. 6].

На тлі інших мемуарних свідчень про письменника, які, так чи інакше, а все ж зображають І. Франка відчужено, фрагментарно-епізодично й однобічно (переважно, у якомусь одному вимірі – чи то суспільному, чи то літературному), книга Анни Франко-Ключко вигідно вирізняється своєю багатогранністю (адже, окрім батька, тут оповідається і про рід матері – Ольги з Хоружинських; подано короткі життєписи братів – Андрія, Тараса і Петра; охарактеризовано людей з найближчого оточення письменника), широкоформатністю, охопленням великого часового періоду (від раннього дитинства Анни, тобто від середини 90-х років XIX ст., і аж до ювілейного 1956 року). Фактично – це одні з небагатьох спогадів, у яких так детально висвітлено родинне життя письменника, його побут, а також ті думки й переживання, які хвилювали І. Франка і якими він ділився лише з найближчими, у колі родини. Особливо цінним є те, що праця Анни Франко – це не свідчення відстороненого сучасника, а свого роду погляд “зсередини”, погляд члена Франкової сім’ї, його єдиної доньки на письменника, його колег та епоху загалом. Особливий і неповторний внесок доньки І. Франка у франкознавство полягає в тому, що вона вперше почала досліджувати письменника не лише як окрему самостійну творчу особистість, а в його родинному оточенні. Відтак, Анну Франко-Ключко можна з повним правом назвати *засновницею франкознавчої фамілістики*.

У споминах І. Франко постає як “живий чоловік”: ніжний і суворий, радісний і сумний, безжурний і заклопотаний, здоровий і хворий, у час праці й час відпочинку, у дні звершень і дні сумнівів, на вершинах перемог і “на дні” поразок. Тут він – не лише

письменник, науковець та громадський діяч, а й люблячий батько й чоловік, завзятий рибалка і збирач грибів, мандрівник і природолюб. Особливу цінність мають факти, що розкривають умови життя і праці митця, прочиняють двері у святая святих Івана Франка – у його творчу лабораторію. Мемуарна книга Анни Франко-Ключко дає змогу відчувати щоденні клопоти письменника, емоційно-психологічну ситуацію в родині, уважніше придивитися до рідних, друзів, сусідів, знайомих, гостей Франкової оселі. А серед них – ціла галерея представників тогочасної еліти: мистецької (Михайло Павлик, Микола Вороний, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко, Наталія Кобринська, Володимир Гнатюк, Сидір Твердохліб, Василь Пачовський, Михайло Яцків, Микола Лисенко, Соломія Крушельницька, Іван Труш, Юліан Панькевич та ін.), суспільно-політичної (Михайло Грушевський, Сергій Деген, Семен Вітик, Євген Олесницький), духовної (Андрей Шептицький).

Здебільшого авторка спогадів прихильно відгукнулася про батькових друзів та гостей дому. Із симпатією вона писала про професора Володимира Коцовського, приємні враження у неї залишилися від візитів Миколи Вороного, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського. З особливим пієтетом Анна згадувала Андрея Шептицького, “визначну людину, кришталюного характеру, ученого, високо освіченого і культурного чоловіка”, “великого націоналіста і народолюбця” [29, с. 35, 36].

Водночас Анна неприязно висловилася на адресу Михайла Павлика, назвавши його людиною “обмежених здібностей”, “фальшивим другом”, “малим Макіавеллі”, “безмежно заздрісним на геній тата і його вплив на громадянство” [29, с. 34]. Оцінка довголітнього найближчого соратника І. Франка різка, гостра, але, вочевидь, має під собою об’єктивні підстави. Адже М. Павлик як товариш письменника далеко не завжди поведився коректно: будучи частим, майже щоденним, відвідувачем Франкової домівки, користуючись довір’ям, приязню і гостинністю її господарів, він поза тим нестерпно ревнував І. Франка до сім’ї, не любив, ба навіть – зневажав, його дружину Ольгу, та й позаочі про домашні справи поета висловлювався іноді аж надто відверто й нетолерантно. Не завжди по-джентельменськи поведився він і у взаєминах І. Франка та М. Драгоманова. Зрештою, на “нещирість” натури М. Павлика, “скритість” характеру та “нетаковність” вказували й інші сучасники, як-от Антін Дольницький [9, с. 82] чи Михайлина Рошкевич (Іванець) [16, с. 110]. Анна в мемуарах репрезентувала негативний, конфліктний (хоч і правдивий) аспект взаємин свого батька з М. Павликом. Проте у стосунках обох товаришів були, крім гірких сторінок, і чимало плідних хвилин гідної співпраці на користь української культури. Однак це, очевидно, предмет окремої студії.

Подібно охарактеризувала донька письменника і М. Грушевського як людину кар’єристичну, автократичну, амбіційну, цинічну і при цьому “пересічну”, “заздрісну на татову славу і авторитет серед громадянства”, яка “з тайного й пониженого суперника стає одвертим ворогом тата” [29, с. 60, 75]. Анна закидала історикові як голові НТШ неадекватне й негідне поводження з батьком, звинувачувала його у неприйнятному нав’язуванні поетові великої кількості підрядної, “чорнової” коректорської роботи, загалом у надмірній експлуатації, що негативно впливало на психофізичний стан І. Франка: “Тато кожного ранку заходив до Грушевського до його дому на наради в справі

видань. Повертався звідти подражнений, пригноблений і мовчазний. <...> Грушевський відносився до тата нетактовно, помітував ним, накидував йому свою волю, нетактовно підкреслюючи, що тато є йому підвладним. Татова горда і вільна вдача не переносила накидування чужої волі і підвладності. Тато глибоко обурювався і терпів” [29, с. 60]. Саме від конфлікту з М. Грушевським з приводу перенесення 1907 року редакції ЛНВ до Києва, що фактично позбавляло І. Франка постійного заробітку, авторка виводила початок хвороби батька: “Цей удар мов громом вразив тата. Він прийшов з засідання цілком зломаний. Цілу ніч не спав, ходив з кімнати до кімнати й сам до себе говорив. Я збудилася, почувши неспокійні кроки, і почула, як тато раз-у-раз повторяв: “Це Грушевський винен, це Грушевський винен, це Грушевський винен”, – так усе по три рази цілу ніч. Наступними днями почалась тяжка хвороба, що заатакувала його мозок, спаралізувала руки. Із здорової людини впродовж кількох днів тато став немічним, частинно душевно хворим” [29, с. 76].

Така категорична негати́я особи М. Грушевського у спогадах доньки Каменяра не пройшла непоміченою – і для радянських, і для діаспорних критиків.

Книга “Іван Франко і його родина” у підрадянській Україні належала до забороненої лектури, а тому не поширювалась і жодного разу не перевидавалася. Одначе вигідні режимові пасажі зі спогадів доньки (до яких не випадково потрапили і контрверсійні судження про М. Грушевського) усе-таки опублікували. Відтак, того-таки 1956 року у київському журналі “Дніпро” (№ 6) та львівському збірнику “Іван Франко у спогадах сучасників” (упорядники О. Дей та Н. Корнієнко) без погодження з авторкою з’явилися уривки споминів під заголовком “Останній поцілунок”. У примітці до публікації значилося, що спогади “друкуються за текстом, надісланим для цієї книги Т. І. Франком” [12, с. 586]. Насправді ж ані Тарас Франко, ані його сестра дозволу на їх друк не давали. Ба більше – спогади вийшли без їх відома: рукопис, що його надіслала Анна для ознайомлення братові, перехопила радянська пошта і направила у відповідні органи, котрі вже й попрацювали над добіркою необхідних для видання фрагментів. Відтак, саме оті “правильно” відібрані, вигідні режимові твердження Франківни було поставлено на службу системі, майстерно використано для ілюстрації ідеї класовості літератури: І. Франка, який займав почесну нішу “революціонера-демократа”, робітничо-селянського письменника, та М. Грушевського, таврованого ганебним клеймом “буржуазного націоналіста”, представляли не лише як світоглядно-ідеологічних антагоністів, а ще й як особистих ворогів.

Натомість національно зорієнтована українська діаспора, для якої М. Грушевський був не тільки і не стільки українським ученим та культурником, скільки свого роду символом української незалежності й соборності, безпідставно звинуватила Анну в агентурній співпраці з тоталітарним більшовицьким ладом. Вороже ставлення до М. Грушевського сприймалося як посягання на українську державність, національну ідентичність. Тож не дивно, що в діаспорних виданнях з’явилися статті, покликані реабілітувати дискредитоване ім’я українського історика. Зокрема, в Німеччині Володимир Дорошенко виступив з публікацією “Іван Франко і Михайло Грушевський” (Сучасність. – 1962. – № 1, 2), у котрій прагнув об’єктивно оцінити взаємини двох

великих українців. Намагаючись “примирити” М. Грушевського з І. Франком, автор наводив чимало висловлювань з обох сторін, які підтверджують їхню взаємну повагу та плідну співпрацю. Щоправда, В. Дорошенко у своїх розвідках зайняв позицію “адвоката” М. Грушевського.

Спогади доньки І. Франка автор називає такими, що пломеніють “зоологічною ненавистю до великого історика” [10, № 2, с. 23]. Він схильний більше довіряти “заслуженому діячеві” [тобто самому М. Грушевському. – *Н. Т.*], аніж “малій дівчинці, що мала ледве два роки, коли Грушевський прибув до Львова, шість, коли він притягнув до НТШ її батька, і п’ятнадцять, коли Франко вже тяжко захорував” [10, № 1, с. 31]. Відтак, нігілістично коментуючи чи не всі свідчення Анни Франко, В. Дорошенко водночас надто апологетично й безапеляційно ставиться до тверджень М. Грушевського. Негативне ставлення І. Франка до М. Грушевського він пояснив, головню, хворобою письменника. Але очевидно й інше: емоції, які тамувала у собі здорова людина, у час хвороби (тим паче – психічної) виявлялися назовні з усією силою.

Безумовно, критичні судження Анни Франко-Ключко про М. Грушевського дещо перебільшені й суб’єктивні. Подекуди вона надміру згустила фарби, надто демонізувавши роль М. Грушевського в життєвій драмі свого батька. Проте звинувачувати її у фальшуванні фактів або неправді також немає підстав. “...правду і тільки правду я подала у моїх спогадах” [27, № 36, с. 10], – наполягала Анна у статті “В обороні правди”, яку вона написала як відповідь В. Дорошенку. І тут Анна Франко-Ключко не лукавила. Зрештою, гірку, набагато болючішу, правду про важкі психічні стани своєї матері любляча донька написала з не меншою відвертістю, аніж про М. Павлика чи М. Грушевського. Навіть якщо вона з роками і могла помилятися в окремих фактах, то в емоційних оцінках (а саме такими і є її судження і про М. Грушевського, і про М. Павлика, і про Ольгу Франко) вона навряд чи щось перекрутила. “Я далека від того, щоб не визнавати праць і заслуг Грушевського як історика. Місце у моїх спогадах знайшов М. Грушевський передусім як людина, що мала відношення до мого батька. Щодо Грушевського як політика і громадського діяча, то чей же наша історія вже сказала своє слово про нього” [27, № 34, с. 7]. Отож, емоційне несприйняття особи історика було пов’язане не так із його професійними якостями, як з індивідуально-особистісними, морально-психологічними.

“Правда, хоч часом і прикра, одначе правдою залишиться, і ніякі викрутаси і крутіства її не замінять. Большевики інтерпретують на свій лад не одну нашу правду. Чи тому маємо мовчати і правди не голосити?” [27, № 36, с. 10], – наполягала Анна Франко-Ключко. У своїй правдомовності нагадувала І. Франка¹. Усупереч громад-

¹ Для прикладу наведемо хоча б цитату з ювілейної статті І. Франка про М. Павлика: “Коли мій малюнок вийшов невідхлібний для ювілянта, то се не моя вина. Моїм пером не руюководила ані особиста злість, ані партійна пристрасть, а тільки бажане правди. Що не зводжу тут з д. Павликом ніяких приватних рахунків, се, думаю, признає мені кожний безпристрасний читач. Лиш усталене фактичної правди видалося мені доконче потрібним із огляду на ті численні легенди, які росли вже протягом 30 літ довкола особи д. Павлика і яким поперед усього здається, повірив він сам” [25, с. 186].

ському осудові, нерідко на шкоду самій собі говорила правду. Гранично відверто. Широ. Шокує. Прямо розповідала про те, про що перемовлялися пошепки або й узагалі воліли мовчати. “Не мовчи, коли, гордо пишаючись, / Велегласно брехня гомонить, / Коли, горем чужим утішаючись, / Зависть, наче оса та, бринить, / І сичить клевета, мов гадюка в корчи, – / Не мовчи!” [24, т. 3, с. 393], – учив її батько. І Анна не мовчала. Не могла. Не хотіла. Правдолюбність була у неї в крові. Була гідною донькою свого батька. Звикла чесно нести свій хрест і перти “проти рожна”. Зрештою, вона таки говорила правду... Гірку, неприємну, але правду...

Адже те, що М. Грушевський був “автократичної вдачі”, різкий, впертий, “безцеремонний” та “задирикуватий” відзначали й інші його сучасники. Так, Роман Чубатий свідчив: “Йому [І. Франкові. – *Н. Т.*] доводилося співпрацювати і з професором М. Грушевським, що був автократичної вдачі. І. Франко мусив часто поступатися йому, узгоджуючи плани діяльності НТШ. Можна припустити, що не легко приходило це І. Франкові, бо М. Грушевський, по вдачі задирикуватий, чинив йому інколи різні труднощі і, як сусід при спільній межі (вул. Понінського), не раз виводив його з рівноваги” [33, с. 533]. Осип Маковей про свою співпрацю в “Літературно-науковому віснику” писав: “До редакції належали, як відомо, Іван Франко і Мих[айло] Грушевський, люди, котрим я нічим не дорівнював. Франко не путав мене у моїй роботі; Грушевський був досить безцеремонний не тільки зі мною, але й з Франком” [1, с. 235]. Зрештою, сам В. Дорошенко визнавав: “Грушевський від природи був автократ, а в Галичині ця сторона його вдачі ще більше розвинулася завдяки його передовому становищу в НТШ і в українському громадянстві, що звикло з шанобою схилитися перед заможною, незалежною і впливовою людиною” [10, № 1, с. 33]. Як людину “амбітну в кращому – і амбіційну в гіршому розуміннях” [8, с. 385] характеризував відомого історика і Ярослав Дашкевич. І тут-таки додавав: “Безсумнівна висока авторитетність в питаннях історії України та суміжних країн” межувала в особистості Грушевського з “авторитарністю – у ставленні до учнів”, “принциповість і впертість” поєднувалася з “конфліктністю та злопам’ятністю у наукових та науково-організаційних справах” [8, с. 386].

Безперечно й те, що в негачії М. Грушевського Франківна опосередковано (і, ймовірно, підсвідомо) перейняла ставлення до нього своєї матері, котра не надто любила сусіда, а також роздратовані реакції “недужого духу” батька. Тож суб’єктивність Анни цілком закономірна, обумовлена здоровою, природною любов’ю доньки до своїх родичів. Врешті-решт, не можна заборонити дитині любити своїх батьків, вважати їх найкращими у світі, щиро співпереживати з ними й гнівно обурюватися.

Взаємини двох людей (тим паче, якщо вони творчі та ще й геніальні) значно складніші, ніж взаємини двох монументів. Так само, як і стосунки двох сусідів, що є набагато складнішими, ніж стосунки двох колег. А у випадку з І. Франком та М. Грушевським усі ці чинники спрацьовували. Обидва визначні громадсько-культурні діячі, зв’язані сусідськими та адміністративно-ієрархійними (начальник / підлеглий) відносинами, не завжди мирно жили між собою, як і не завжди сварилися. Це були взаємини двох творчих, амбітних, безмежно працелюбних, наполегливих, самовідданих,

авторитетних українців, гідних називатися великими, що змагалися між собою, конкурували за першість, навіть у чомусь заздрили один одному, але й, водночас, мали один на одного великий вплив, взаємно шанувалися. Якщо послуговуватися терміном німецького літературознавства, то стосунки М. Грушевського та І. Франка вимірюються парадигмою: “дружба–ворожнеча”. Недаремно Петро Франко писав, що їх відносини нагадували йому “незабутніх Гете і Шіллера” [26, с. 457]. Взаємини обох великих українців визначала здорова креативна конкуренція, що рухає науковим прогресом, сприяє творчому розвитку, стимулює до активної і систематичної праці. Індивідуальні життєві історії та творчі доробки кожного з них вражаючи, неповторні і визначні. Історія вже давно їх розсудила, відвівши кожному з них гідне місце у національно-культурному, суспільному і державотворчому житті України¹.

Відтак мемуари Анни Франко-Ключко “Іван Франко і його родина” – це, без перебільшення, прекрасні спогади відданої доньки про люблячого батька та великого письменника. Ця книга, як слушно зазначено у рецензії, “дає читачеві стільки до думання і застанови, а, може, й штовхне когось на благородну думку глибших студій про Франкове життя чи спричинить зміну способу життя, – має безперечну й непроминальну вартість!” [15, с. 839].

* * *

Однак Анна Франко-Ключко володіла не лише талантом мемуариста. Її перу належать десятки розвідок, присвячених життю і творчості І. Франка та його родини. Це – статті *біографічні* [“Д-р Іван Франко і його докторат” (Рідна школа. – 1959. – №7/8); “Ставлення мого батька до селян” (Життя і школа. – 1966. – № 3–6; передруковано також: 1990. – № 5)], *мемуарні* [“Бібліотека мого батька. Спомин” (Життя і школа. – 1963. – № 7/8); “Як учив і виховував Іван Франко своїх дітей” (Життя і школа. – 1990. – № 3); “Ольга Франко в правдивім світлі” (Новий шлях. – 1960. – 27 травня–25 липня); “Замилування великого поета” (ОВИД. – 1958. – Ч. 4 (93). – С. 21–24)], *джерелознавчі* [“Рукописи Івана Франка в Канаді” (Іван Франко й Франкія на Заході: Статті й матеріали з приводу століття народин, 1856–1956 / за ред. Яр. Рудницького. – Вінніпег, 1957, також передруковано того-таки 1956 окремим відбитком)], *науково-популярні* [“Іван Франко та еспанська література” (Життя і школа. – 1962. – №10/12); “Франко й Ганді” (Визвольний шлях. – 1978. – № 3, 4, 6); “Література для дітей в творчості Івана Франка” (Новий шлях. – 1986. – 8, 15, 22 лютого; 1, 8, 15, 22, 29 березня)], *полемічні* [“В обороні правди” (Гомін України. – 1963. – № 28–30, 33, 34, 36, 40–47)], *ювілейні сільветки* [“Іван Франко” (Життя і школа. – 1964. – №7/10), передруковано також: 1994. – № 1] тощо. Більшість цих праць орієнтовані на широку читацьку аудиторію, а тому писані доступно, легко й популярно.

У праці “Рукописи Івана Франка в Канаді” вперше опубліковано Франкові автографи з домашнього архіву Анни, а саме: листи письменника до доньки, поезію “Блаженний муж, що йде на суд неправих...” та частину копії містерії Тараса Шевченка “Великий льох”. 1967 року ці рукописи Анна передала Музеєві І. Франка у Львові, про що інформувала українську громадськість у статті “Франкові листи” (Жовтень. – 1968. – № 5).

¹ Докладніше про взаємини І. Франка та М. Грушевського див. : 5; 6; 13; 23.

Чимало цікавих спостережень у дослідженні **“Франко й Ганді”**. Авторка вважає, що І. Франко та М. Ганді – це постаті, котрі визначають національно-культурне відродження відповідно України та Індії. Їх обох об’єднують схожі етапи біографії (зокрема, ув’язнення) та ідейні переконання: жертвна й самовіддана любов до Батьківщини, вболівання за долю народу, права рідної мови, просвітницька, культуртрегерська та державотворча місія. І Франка, і Ганді вирізняло їхнє особливе ставлення до соціалізму, неприйняття політики насилля та денационалізації. “Він був соціалістом, але соціалістом-українцем...”, “Франко був українським патріотом-самостійником”, – писала про батька Анна [28, с. 399, 401]. Водночас дослідниця відзначила те, що “Ганді й Франкові довелося працювати серед цілковито відмінних середовищ, і тоді коли до Ганді горнувся весь нарід, як до пророка, – І. Франкові треба було боротися за кожне слово правди й багато наруги витерпіти навіть від своїх” [28, с. 387], при цьому І. Франко, на відміну від М. Ганді, залишив надвелику різножанрову творчу спадщину.

У розвідці **“Література для дітей у творчості Івана Франка”** акцентується на тому, що твори для дітей – чи не найпопулярніші з усього доробку письменника. Авторка висвітлює Франкові педагогічні погляди, аналізує казки на власне українські та запозичені сюжети, відзначає національний колорит батькових переробок, доречно виділяє серед казкового доробку тексти дидактичні, сатирично-гумористичні та філософські (прикметно, що така класифікація зберігає свою евристичну цінність і в сучасному франкознавстві [див. : 20]). Важливим у цій статті є й те, що Анна Франко-Ключко дає високу оцінку мистецьким ілюстраціям Едварда Козака до поеми-казки “Лис Микита”, а також порушує проблему мультиплікаційної екранізації цього твору.

У статті **“Поема “Ольга””** (Жіночий світ. – 1958. – № 5; передруковано також: Жіночий світ. – 1976. – №7–12; 1977. № 1–2) авторка зізналася, що вона взялася закінчити незавершену батькову поему. Відтак, поема “Ольга”, до назви якої Анна додала “Княгиня Руси-України”, у допрацьованому варіанті складалася з чотирьох пісень (І. Франко написав лише першу та початок другої пісні). Свою роботу вона характеризувала так: “Для дальших пісень, а саме – до дальших октав другої пісні і до пісень третьої і четвертої, – історичний перебіг подій я взяла з “Історії України-Руси” М. Грушевського, том 1. <...> Побудову строф (октава) і ритм затримано по можливості так, як у І. Франка. Мову затримано таку саму, яку вживав І. Франко в своїх літературно виправлених творах. Поміж сухо подані факти з історії Руси-України включено епізоди романтичні, – щоб надати поемі випуклості й життєвого забарвлення, яке відповідало б змістові поетичних творів Ів. Франка” [28, с. 367–368]. Щоправда, не можемо судити про художню вартість закінченої поеми, оскільки невідомо, чи Анна Франко-Ключко опублікувала її і де знаходиться автограф.

* * *

Художня та художньо-публіцистична спадщина Франкової доньки відзначається особливим ліризмом, елегійністю, тихим смутком, ностальгією за дитинством, юністю, батьками, рідною хатою, Україною... Її перу належать оповідання **“Фантазія”** (Жіночий світ. – 1957. – № 10, № 11/12; 1958. – № 2–3), **“Цвіт яблуні”** (Жіночий світ. – 1957. – № 5–9), **“Різдвяний подарунок”** (Жіночий світ. – 1959. – № 1), казка **“Кришталеві**

ва королівна” (Жіночий світ. – 1962. – № 7/8), нариси “**Великдень у Карпатській Україні**” (Жіночий світ. – 1957. – № 4), “**Українська писанка**” (Жіночий світ. – 1961. – № 4), “**Відхилена маска**” (Жіночий світ. – 1957. – № 1), “**Мадонна**” (Жіночий світ. – 1958. – № 5), “**Згадка про минуле й потреба сучасності**” (Жіночий світ. – 1960. – № 1), “**Тепло рідного краю**” (Літературна Україна. – 1967. – 1, 7 серпня), есе “**Поїздка до Вінніпегу**” (Жіночий світ. – 1956. – № 9) та ін. Анна успадкувала від І. Франка неперевершений талант оповідача та майстерність пейзажиста. Її розповідь зачаровує щирістю та відвертістю. Усе, про що б вона не писала, вона пропускала через власну душу. Донька, як і батько, надзвичайно залюблена в природу та її мешканців. Ліси, парки, сади, гори, полонини, річки, струмочки, зорі, тварини, окремі дерева чи кущики змальовані у її творах з такою увагою та ніжністю, ніби живі. Художні пасажі часто переростають у мистецькі пейзажні етюди.

У листі до М. Драгоманова від 2 березня 1890 року І. Франко, характеризуючи свої новели, писав: “Про свої новели скажу тільки одно, що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків, малюють крайобрази тих закутків нашого краю, котрі я, як-то кажуть, перемеряв власними ногами. В таким розумінні всі вони частки моєї автобіографії” [24, т. 49, с. 251–252]. Це твердження доречне і щодо художньо-публіцистичного доробку Франкової доньки. Усі її тексти позначені великою мірою автобіографізму. У них ідеться про події, які пережила Анна або хотіла б пережити (бо ж нерідко у художній творчості вона реалізовувала свої нездійснені мрії, потаємні бажання).

Автобіографічні оповідання Анни Франко-Ключко особливо цікаві для діагностики психологічної атмосфери Франкової родини. Тим паче, що писані не стороннім спостерігачем чи лікарем-психіатром, а безпосереднім учасником родинної історії – самою дитиною, що зростала, формувалась в умовах цієї сім’ї, дуже любила її, хоч і часто почувала себе у ній самотньою. Безперечно, художній твір – не тотожний дійсності, про яку оповідає, а “я” персонажа не вимірюється авторським “я”. Проте, навіть зважаючи на жанрову природу красного письменства та на провідну роль художньої умовності, в оповіданнях Франкової доньки можна відчитати іноді більше правди, ніж у її спогадах. Очевидно, це зумовлено тим, що в мемуаристиці міра автоцензури вища, ніж у белетристиці. Адже мемуарист мусить бути виваженим і стриманим, покладатися на факти, тамувати емоції. Художня ж творчість знімає табу з найпотаємніших закутків душі, дає змогу висловити недомовлене, втілити омріяне.

Оповідання “**Фантазія**” – це мрія-спогад про родинну ідилію, художня реалізація нездійснених бажань і поетизація того справжнього, доброго й вічного, що було (хоча й так не довго) в батьківському домі. Утрачена родинна гармонія трансформується у художню візію омріяного сімейного щастя. Те, чого не було насправді (але дуже хотілося, щоб було) авторка домислює, дофантазовує – недаремно твір називається “Фантазія”. Це, справді, фантазія на тему родинного щастя. Того, яким би воно мало бути, і яким не було. У цьому різьчому контрасті між суцим і належним, між дійсністю і вигадкою – увесь трагізм сімейного життя Франків. “<...> Щасливий ніколи не фантазує, <...> це робить тільки невдоволена людина. Невдоволені бажання – рушійні сили фантазій,

і кожна окрема фантазія – це здійснення бажань, коректура невдоволеної дійсності”, – стверджував Зигмунд Фройд у праці “Поет і фантазування” [31, с. 86–87]. Саме такою “коректурою невдоволеної дійсності” і є “Фантазія” для Анни Франківни.

Біографізм твору на поверхні. Оповідання присвячене матері і написано у манері “Ich-Erzählung”. Авторка явно асоціює себе з головною героїнею. Мрія про родинне щастя настільки сильна, що Анна Франко-Ключко навіть не міняє імен своїм персонажам. Уся сім’я тут фігурує під власними іменами: мати Ольга, батько – письменник і учений Іван Франко, брати Тарас і Петро. Кожен куточок родинного дому дише спокоєм, затишком, злагодою. У творі немає жодної згадки про біль, сум, горе, хвороби чи смерть. Усі негативні, болючі враження витіснені зі свідомості героїні. Чи не тому в оповіданні серед братів не згадується Андрій, бо ж його передчасна смерть принесла родині надто багато сліз та горя. Спогад про найстаршого брата болючий і травматичний.

З психоаналітичного погляду “Фантазія” – це твір здійснених мрій і бажань. Причому в ньому реалізуються прагнення не лише оповідачки, а й усієї родини. Тут Анна має щасливу родину, здорових, люблячих і привітних батьків та братів, рідний дім, до якого завжди хочеться повернутися і в якому її радо чекають. Тут красива усміхнена мати грає на фортепіано (якого, до речі, не мала Ольга Франко, хоча завжди мріяла про нього). І музикує вона не лише вдома, а й у театрі. Тут Іван Франко щасливий і як чоловік, бо гордий за успішний виступ коханої дружини, і як письменник та громадський діяч, бо його наукові ідеї та національні прагнення втілюються в життя, він добивається найвищої цілі – “з’єднання всіх українських земель в одну Велику Україну під гербом князя Ярослава Мудрого – Тризубом” [28, с. 268]. Щастя панує в усіх закутках отчого дому та переповнює серця усіх його мешканців. Усі вдоволені й щасливі. Тут навіть Михайла Грушевського згадано добрим словом. Мрію здійснено – родинна гармонія досягнута. Оповідання “Фантазія” – це Аннина візія родинної ідилії, блаженної повноти й абсолютності сімейного щастя, це її “Садок вишневий коло хати”.

Загалом оповідання “Фантазія” з мистецького погляду цілком довершене. Воно майстерно продовжує традицію Франкової модерної новели: музичної, філософської, сновізієної. У творі Анни Франко-Ключко, як і в новелі І. Франка “Вільгельм Телль”, одним зі способів інтерналізації сюжету постає музика. Саме музичні алюзії в оповіданні “Фантазія” поглиблюють і увиразнюють мрію про щастя. Бо ж музика, як писав І. Франко у трактаті “Із секретів поетичної творчості”, викликає “в нашій душі такі ефекти, яких не може викликати говорене слово”, “...музика може давати нам рівночасно необмежену кількість вражень і може міняти їх далеко швидше” [24, т. 31, с. 90]. Соната Бетховена, яку виконує на фортепіано Ольга Франко, передає цілу гаму почуттів героїні. Тут молодеча весняна мрія про щастя, яку переривають контрасти дійсності, і рішуче бажання досягнути й не відпустити його, шумлива буря і тихий смуток, гірка радість, блаженний спокій і велична молитва. Це – музична ілюстрація життєвого шляху Анни, жива мелодія її буття.

Філософія людського настрою, тонкий психологізм, глибоке проникнення у підсвідомість героїні, проблема пошуків власної ідентичності, загубленості і розгубленості індивіда у стрімкому коловороті життя ставить “Фантазію” в один ряд

із такими шедеврами Франкової прози, як “Рубач”, “Сойчине крило”, “Батьківщина” та ін.

Сновізієний сюжет споріднює цей твір з філософсько-окейричними творами письменника “Без праці”, “Сон князя Святослава”, “Син Остапа”, “Поєдинок”. Саме художній прийом польоту уві сні дає змогу зробити бажане явним. Політ героїні через моря і океани на милі простори України типологічно схожий з подорожжю ліричного героя з Франкової “Святовечірньої казки” чи Шевченкового “Сну”. Перебуваючи на чужині, у далекій Канаді, і не маючи змоги відвідати Україну, Анна Франко-Ключко щоразу летить туди подумки: “Якась невисловлена сила, чи то, може сума тих тужливих дум за рідною землею, за рідною хатою, тих очайдушних вечорів, коли їх згадуєш, творить усе так ясно, але щоб сповнити бажання – нема можливості і нема сили... Проте серцем і душею я там, завжди там, і завжди так близько – тільки перелетіти. І я лечу”. Оце примарне сновізієне щастя екзистенційно важливе для героїні. Воно відновлює їй духові сили, тамує нестерпне відчуття ностальгії за отчим домом та родиною. Натомість повернення на чужину завжди оповите сумом та болем: “Прощай, матусю, прощай, родинний доме, – повертаюсь у дім, що ніколи не заступить мені мого рідного, – вертаюся в країну, що ніколи не буде мені Батьківщиною. Немов сонна, беру галузку пахучого зілля, вискакую на вікно, помахаю руками і... лечу...” [28, с. 272]. Цей твір дуже патріотичний, перейнятий великою сокровенною любов’ю до великої і малої Батьківщини. Отчий дім тут постає символом не лише родини, а й усієї України. Це свого роду блаженне місце, “locus amoenus” для зажуреної душі, втомленої від невпинного курликання на чужині.

Емоційно співзвучне з “Фантазією” й оповідання “Цвіт яблуні”. Галузка ніжно пахучого цвіту яблуні – символ мрійливої юності, таємничих бажань, очікування щастя, незабутнього, хоч і нерозділеного, першого кохання. “Цвіт яблуні” – ліричний спомин про юність у батьківському домі, про першу любов, дівочі мрії та розчарування. Тут, як і у “Фантазії”, прототипом головного персонажа є сама авторка. І хоча в оповіданні “Цвіт яблуні” героїня іменується Гальшкою, проте її портретна схожість з ліричною героїнею “Фантазії” (як і з самою Анною Франківною) говорить сама за себе: “Непослушні кучері висовуються з зачіски на чоло, та це не шкодить. А що взяти на шию? <...> Візьму гранати, їх привіз мені татусь з Праги. “Такі важкі, темні і блискучі, як твої очі, тому купив їх я тобі”, – сказав татусь, подаючи гостинця” [28, с. 262]; “Поглянула в дзеркало, пригладила непослушні кучері, що вибивались з-під зачіски її густого, з каштановим відблиском, волосся”; “Її карі очі блистять вогнем, немов два дорогоцінні камені-гранати...” [28, с. 273, 275]. Вісімнадцятилітня Гальшка мешкає у “віллі на краю міста <...> зо своїми батьками і двома братами” [28, с. 273] – чи ж не виразна вказівка на родинний будинок (віллу) Франків на вулиці Понінського, 4 поблизу Стрийського парку? Львівська топоніміка відчитується і з маршрутів головної героїні, котра їздить трамваем, прогулюється з коханим “...Стрийським парком, попри широке озеро з лебедями, крутими стежечками-алеями, повними прохолоди під розлогими деревами, то серед розкішних квітників, від котрих розносився ніжний запах троянд і інших квітів” [28, с. 279]. Навіть шкільна товаришка Гальшки зветься Сонею – саме так називалась

і найближча подруга авторки – Зоня (Софія) Юзичинська, котрій І. Франко присвятив вірш “Не мовчи, коли гордо пишаючись...”. Врешті закохана героїня, як і свого часу Анна, після закінчення матури “поступила на службу як урядничка в одній з установ” [28, с. 380]. Очевидно, що й сама історія кохання, про яку йдеться в оповіданні, – не вигадка, а ґрунтується на реальній події з життя Анни Франко-Ключко. Цей твір за своєю емоційною тональністю, настроєвістю близький до Франкової любовної новелістики. У ньому, як і в “Сойчиному крилі” чи “Батьківщині” І. Франка, особливе місце поруч з love story займає природа, що додає особливій гостроті любовним переживанням героїв.

Традицію Франкового “різдвяного оповідання” продовжує твір Анни Франко-Ключко “**Різдвяний подарунок**”, який, як і “Святовечірня казка” І. Франка, побудований на контрастному зіставленні протилежних понять – свята і буднів, радості і смутку, мрій і реальності, віри й зневіри, сподівань і розчарувань, втіхи і суму. Передсвятковий настрій головної героїні – дівчинки Галі, яка мріє про те, щоб Святий Миколай приніс їй теплі білі рукавички, – тісно межує з сумними реаліями її сім’ї: “Матуся була хвора, а татусь ходив зажурений, зайнятий своїми справами, і не звертав уваги на дітей. Галя конче хотіла поділитися з кимсь тим усім, про що говорилось у школі, і звернулася до своїх братчиків. Але три братчики, старші від неї, були зайняті своїми задачами, – не мали охоти й часу її слухати <...>” [28, с. 288], – виразна алюзія з родинним життям Франків. У великій, здавалося б, повноцінній родині, в якій є батько-мати та старші брати Андрій, Тарас, Петро (промовиста автобіографічна деталь), дівчинка почувалася самотньою і покинутою. Навіть у передсвяткові дні – Св. Миколая чи Свят-Вечора – до Галі нікому немає діла.

У день Св. Миколая Галя смутна і зажурена: “Її подруги, всі як одна, збиралися іти на велике свято – кожна зі своєю мамою. Галя втратила надію: мама лежала в ліжку, хлопці щось стругали і вирізували, а тата з самого ранку не було вдома”. Врешті смуток доньки розвіює батько, який таки іде з нею на свято Миколая. Проте і на святі радість дівчинки переривається болючим розчаруванням та відчуттям самотності: вона не отримує жодного дарунку від Св. Миколая і біжить шукати тата, якого “обступили приятелі і знайомі, і він тут же, в одній хвилині, забув про донечку” [28, с. 289].

Галя отримує бажаний дарунок. Щоправда, не на Св. Миколая, а на Різдво. При цьому її мрію здійснюють не батьки (котрі мали б підтримувати у неї дитячу світлу віру в чудесне), а чужі люди – то співчутлива вчителька, яка намагається подарувати Галі рукавички, то добрий пан Сушко, що квартирує в їхньому домі. Саме пан Сушко ховається за тим добрим ангелом, що приніс Галі та її братам подарунки на Різдво.

В основі твору, очевидно, реальна подія з дитинства Анни Франківни. На біографізм оповідання вказують чимало реалій львівського побуту (як-от трамвай, яким їде Галя з батьком на свято у “Бесіду”), імена старших братів героїні – Андрій, Тарас і Петро – та їх дитячі зацікавлення (найстарший, Андрій, який любив збирати марки, отримує у творі в подарунок альбом на марки), образи заклопотаного батька й хворої, насупленої, “блідої й невеселої” матері. І навіть постать квартиранта – не вигадка. За нею впізнаємо реальну особу – історика церкви та журналіста Олександра Сушка (1880–1966), що, як припускаємо, мешкав у домі І. Франка у 1903–1904 роках. Загалом цей твір про дитячу

самотність у сім'ї, про велику тугу за материнською ніжністю і любов'ю. Як і годиться, різдвяне оповідання Анни Франко-Ключко закінчується щасливо. У Святвечірній час здійснюється найпотаємніше бажання дівчинки – вона отримує материнську увагу, ласку і любов: “Галя протягнула ручки до мами:

– Я хочу до тебе, – прошепотіла вона в ліжку, притулившись до маминих грудей, забувши ляльку і рукавички, заснула, щаслива і спокійна. Пестоці мами, що ставали щораз то рідшими, її обійми й поцілунки наповнили душу малої Галі великою радістю, і вона сприймала найцінніший різдвяний подарунок – любов свої найдорожчої матусі” [28, с. 293]. У підтексті цього, здавалося б, щасливого фіналу – увесь трагізм дитинства Анни: материнська любов для неї – не щоденна даність, а благо, яке дівчинка отримує лише на свята, і про яке, ймовірно, навіть боїться мріяти.

Недоотримана материнська любов далася взнаки. Адже Анна як дівчинка, та ще й найменша у сім'ї була найближчою до матері, а відтак і емоційно найбільш залежною від неї та від загальної атмосфери в родині. Тому у художній творчості одним із центральних образів є вимріяний образ матері – ніжної, лагідної, ласкаво усміхненої, доброї, люблячої. Такої, якою Ольга Франко, безперечно, була для Анни у ранньому дитинстві, але якої доросліша Анна вже майже не пам'ятала. Не пам'ятала, але домислювала в уяві. Очевидно, саме тому, попри культ матері у художній творчості, цей образ усе-таки оповитий серпанком смутку, за яким прочитується глибока родинна драма. У коротких, начебто мимовільних, іноді сюжетно здавалося б і необов'язкових згадках, стільки болю та жалю: “Дорога, бідна матуся, така люба, але часом несамоविта. Оце стоїть у вікні, проводить кожного з домашніх сумовитим поглядом, а коли приходиться час повороту – знову стоїть у вікні або сидить на лавочці під яблунею, – вижидає... Коли загляне повертаючого – промайне радісна усмішка по передвчасно постарілим обличчі, промайне і щезне...” [28, с. 274]. Доньці надзвичайно боліла її мати. Боліло і від матері. Минули роки. Анна, безумовно, давно зрозуміла і пробачила матері її стани. Проте безмежний жаль і сум огоргав її завжди, коли згадувала про неї.

Наскрізним образом усієї творчості Анни Франко-Ключко є образ родини. І це не дивно. Анна як жінка (в усіх своїх соціальних ролях – маленької дівчинки, дівчини, доньки, дружини, матері) ніколи не мислила себе поза сім'єю. Зрештою, для жінки – берегині родинного вогнища – це органічно і природно. Відтак, і батько, і мати, і брати, і вона сама у її творчості (і художньо-публіцистичній, і мемуарній) – вписані у структуру сім'ї. Не випадково свої спогади Анна назвала “Іван Франко і його родина”. Донька майже ніде не говорить про батька відсторонено, як скажімо Тарас Франко у своїй творчості. Вона рідко вживає найменування “Іван Франко”, бо для неї він – найперше тато. Навіть коли Франківна пише про І. Франка як про письменника чи суспільного діяча, то не забуває додати, що це її батько.

Саме сім'я (родина), батьківський дім упродовж усього життя для неї були найсвятішими, найдорожчими і найболючішими. Вони визначили і її долю, безпелаяційно вплинули на її “життєвий сценарій”. Загалом автобіографізм творчості Анни Франко-Ключко зумовлений кількома чинниками: індивідуальними психоемоційними особливостями, закоріненістю у родину, “втечею” з родинного дому і відчуттям вини за

несповнений обов'язок перед батьками, емігрантським статусом авторки. Що далі від батьківського дому віддалялась Анна, то більше він її не відпускав. А з переїздом у Канаду до всіх цих чинників додалась ще й ненастанна, глибока ностальгія.

Центральним у творчості Анни є архетипний образ “отчого дому”, який у свідомості кожної людини асоціюється з поняттям матері, батька, братів чи сестер. Здавалося б, донька І. Франка усе це мала – і матір, і батька, і братів, і рідну домівку. А поза тим у цій, на позір, великій родині вона часто відчувала себе самотньою. Їй так бракувало родинного тепла, затишку, розуміння, ніжної материнської любові і батькової уваги – отого вічного, незгасного, істинно правдивого, без якого дитина (та й доросла людина) не може відчувати себе щасливою. Образ хати із садком, що часто виникає у її споминах, оповіданнях, публіцистиці, – це свого роду “втрачений рай”. “Отчий дім” у її творчості стає символом не тільки родини, батьків, юності, щасливого дитинства, нестерпна ностальгія перетворює його на символ усієї України, усього гарного, але безповоротно втраченого, а тому й нестерпно болючого.

Високий рівень родової ідентичності визначив і особливості стилю Анни Франко-Ключко. Нариси та есе “**Згадка про минуле й потреба сучасності**” (Жіночий світ. – 1960. – № 1), “**Великдень у Карпатській Україні**” (Жіночий світ. – 1957. – № 4), “**Поїздка до Вінніпегу**” (Життя і школа. – 1956. – № 9), “**Там, де плачуть українські традиції**” (Свобода. – 1956. – № 221) пронизані елегантним ностальгійним настроєм, тугою за родинним гніздом, за батьками, яких уже нема серед живих, спогадами про дитинство. Навіть тоді, коли Анна закликає українських жінок у діаспорі передплачувати жіночий журнал чи пише про свою мандрівку до Вінніпегу, вона порівнює краєвиди Канади з милою серцю Україною, свідомо чи несвідомо повертається думками на Батьківщину і на ба́тьківщину, додому, до дитячих років, до часу, коли вся сім'я була разом, разом колядувала на Різдво чи пекла паски на Великдень.

Додому летіло її серце, додому рвалися її думки...

Нарешті навесні 1967 року змогла реалізувати свою давню мрію “побачити рідних і вдихнути повітря рідної Батьківщини” [28, с. 340]. Після довгого очікування на правах “туристки і приватної відвідувачки” таки отримала тримісячну візу на виїзд до УРСР [28, с. 340]. Відтак, 28 квітня 1967 року на теплоході “Олександр Пушкін” Анна Франко-Ключко вирушила на Україну. Була щаслива. Побувала у Києві, Каневі, Херсоні, Харкові, Ужгороді, Полтаві, Чернігові, Одесі, Львові, Дрогобичі, Бориславі, Івано-Франківську, Яремчі, Косові, Коломиї, у селах Довге, Нагуєвичі, Підгірки, Шешори, Криворівня. Мала змогу милуватись Україною, спілкуватися з родиною, друзями, знайомими, зустрічалася з громадськістю... “Давнє минуле являлось мені в проміннях радості” [28, с. 344], – писала про свою мандрівку в нарисі “**Тепло рідного краю**” донька І. Франка.

Серце переповнювалося емоціями. Після довгої розлуки, приїхала на Батьківщину, додому, до батьків... У Києві відвідала колишню колегію Галагана, у якій брали шлюб Іван Франко та Ольга Хоружинська, з цікавістю оглянула також і місце зберігання рукописів та бібліотеки свого батька в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка. У Харкові побувала в колишньому приміщенні Інституту благородних дівичь, де навча-

лась її мати, а також намагалася з'ясувати долю втраченого портрета її батька пензля Юліана Панькевича. Літаком прилетіла й до Львова... "Що таке рідна земля, що таке український вишневий садок коло хати, може зрозуміти той, хто їх довго не бачив..." [28, с. 342], – ділилася переживаннями емігрантка. З трепетом ступила на поріг рідної хати. Її родинний дім уже був музеєм. "Всюди розставлені музейні експонати. Це – історія життя мого Батька" [28, с. 351], – констатувала Анна. Із болем у серці поклонилася могилам батьків на Личакові... Молилася за їхні душі. Просила пробачення.

Саме приїзд Анни Франко-Ключко 1967 року дозволив працівникам музею відтворити будинок І. Франка так, як він був за життя письменника. Перейнялася меморіальною експозицією музею й сама Анна Іванівна. Віра Бонь, завідувач науково-експозиційного відділу Музею Івана Франка у Львові, свідчила: "Кожен прихід дочки Франка до музею – це довга розмова, пригадування, розпитування. Працівники музею переходили з кімнати до кімнати, зупинялися біля кожного куточка, звіряли її пояснення з відомими вже спогадами Тараса і Петра Франків, М. Мочульського, М. Колодія, Катрі Гриневичевої, О. Роздольської. Розповідь писали на магнітофонну стрічку" [4, с. 305]. Повернувшись до Канади, Анна Франко-Ключко шле працівникам музею усе нові й нові листи, у яких оповідає забуте, уточнює неясне. "Я відчуваю, що я багато завинила перед пам'яттю Батька, не думаючи про музей його пам'яті, тому тепер це мені не дає спокою", – зізнається вона у листі від 17 вересня 1967 року до тодішнього директора музею Марії Кіх [4, с. 310]. Згодом саме завдяки отим свідченням доньки письменника, а також реліквіям, які вона передала, і було відтворено первісний вигляд Франкового помешкання. Анна подарувала музеєві цінні експонати: автографи поезії І. Франка "Блаженний муж, що йде на суд неправих", уривок критичного розбору поезії Т. Шевченка "Три ворони", два листи І. Франка до доньки 1915 року, білу мережану сорочку – дарунок письменникові Христі Алчевській, дерев'яну паличку, яку вирізьбив поет для своєї дружини.

У листопаді 1971 року Анна Франко-Ключко вдруге приїхала на Україну. Приїхала попрощатись зі смертельно хворим братом Тарасом. Провела його в останню путь... Востаннє відвідала Львів і рідну оселю. Гостювала недовго. Тоді-таки для батькового музею привезла срібну ложку, яку піднесла Франкові його дружина в день вінчання 4 травня 1886 року, копію малюнка з картини М. Пимоненка "Святкове ворожіння", різьблений куманець і тарілку. Загалом, "під час двох своїх приїздів на Україну (у 1967 та 1971 роках) подарувала музеєві 16 меморіальних експонатів" [3, с. 55]. Віддала музеєві найдорожче. Артефакти, що нагадували їй про маму й тата, повернула до отчого дому. Хоча б у такий спосіб хотіла спокутувати своє почуття провини перед батьками. Залишити вічну пам'ять про діла і діяння Івана Франка, що був її Батьком, у домі на вул. Понінського, 4.

Собі ж залишила тільки спомини...

Дожила віку на чужині, в Торонто, у Пансіоні для літніх громадян, що, за іронією долі, був названий іменем Івана Франка. Як далекого 1916 року її батько, так тепер і вона, чулась самотньою. Безмежно самотньою при живих дітях...

"Не маю нічого веселого, а навчилася сидіти перед вікном, дивитись на дерева

і думати сумно”, – писала у листі до братової Ольги Франко (дружини брата Петра) [цит. за: 4, с. 307]. Думала про своє життя. “Я маю настрої убійчий. Пишу спомини...” [цит. за: 4, с. 307].

Думки знову линули на Батьківщину...
Згадувала роки дитинства та юності.
Згадувала школу, товаришок, першу любов і цвіт яблуні у
рідному садку...
Була щасливою, бо була вдома.
Бодай у споминах...

* * *

Завершуючи головну свою працю – книгу споминів “Іван Франко та його родина”, – Анна писала: “Наш народ <...> шукає втраченого раю по цілому світі, а рай – тільки в Батьківщині. І, втративши його, ми далі мандруємо й далі шукаємо” [29, с. 129].

Авжеж: “До рідного дому далека дорога” [28, с. 258] ...

Не знайшла раю на чужині. Залишила його на Батьківщині.

Батьківщині своїй та своїх батьків. Свого роду й свого народу.

Батьківщині, яку зберегла у своєму серці.

Навіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Автобіографія О. Маковея / публ. Д. Лукіяновича // ЛНВ. – 1925. – Т. 88. – Кн. 11. – С. 230–240.
2. Баран С. З моїх спогадів про Івана Франка / Степан Баран // Спогади про Івана Франка / упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 440–452.
3. Бонь В. Анна Франко-Ключко / Віра Бонь // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів : Каменяр, 2001. – Вип. 2. – С. 54–68.
4. Бонь В. Повернення до рідного дому / Віра Бонь // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів : Каменяр, 2007. – Вип. 7. – С. 304–322.
5. Бурлака Г. Грушевський та І. Франко / Г. Бурлака // Українське літературознавство. – Львів, 1993. – Вип. 53. – С. 28–43.
6. Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне / Ігор Гирич // Франкознавчі студії. – Дрогобич : Коло, 2007. – Вип. 4. – С. 590–642.
7. Горак Р. Листи до батька / Роман Горак // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів : Каменяр, 2001. – Вип. 2. – С. 208–273.
8. Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість / Ярослав Дашкевич // Постаті : нариси про діячів історії, політики, культури / Ярослав Дашкевич. – Львів : Піраміда, 2007. – С. 383–388.
9. Дольницький А. Спомини про Івана Франка / Антін Дольницький // Спогади про Івана Франка / упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 75–87.
10. Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський / Володимир Дорошенко // Сучасність. – 1962. – № 1. – С. 16–36; № 2. – С. 10–23.
11. Дорошенко Д. Останній побут Івана Франка у Києві / Дмитро Дорошенко // Спогади про Івана Франка / упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 505–512.

12. Іван Франко у спогадах сучасників / упоряд. О. І. Дей та Н. П. Корженко. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1956. – 596 с.
13. *Квіт С.* Іван Франко і Михайло Грушевський / Сергій Квіт // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 61–70.
14. *Малицька К.* Перша жіноча школа Рідної Школи (У ювілейне свято 35-ліття дівочої школи ім. Шевченка у Львові) / Константина Малицька // Рідна школа. – 1933. – Ч. 12. – С. 201–203.
15. *Наумович С.* [Рец.] Анна Франко-Ключко “Іван Франко і його родина. Спомини”, Торонто 1956 / Софія Наумович // Визвольний шлях. – 1957. – № 7. – С. 838–839.
16. *Рошкевич (Іванець) М.* Спогади про Івана Франка / Михайлина Рошкевич (Іванець) // Спогади про Івана Франка / упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 108–118.
17. *Сімович В.* Іван Франко в Чернівцях у 1913 році / Василь Сімович // Спогади про Івана Франка / упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 514–517.
18. *Стахова Є.* Франківський тиждень і вистава ВУАН / Є. Стахова // Жіночий світ. – 1956. – № 12. – С. 17.
19. *Степанів О.* Мої спомини із шкільних літ / Олена Степанів // Рідна школа. – Львів, 1933. – Ч. 13/14. – С. 218.
20. *Тихолоз Н.* Казкотворчість Івана Франка (генеологічні аспекти) / Наталя Тихолоз. – Львів : ЛВІЛШ НАНУ, 2005. – 316 с.
21. *Трегубова А.* Децо з життя Ольги Франкової / Антоніна Трегубова // Спогади про Івана Франка / упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 155–160.
22. *Українка Леся.* Збір. творів : у 12-ти т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1975–1979.
23. *Франко З.* Михайло Грушевський та Іван Франко / Зеновія Франко // Франко З. (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали / упоряд. і наук. ред. М. А. Вальо ; передм. О. М. Романіва. – Львів : [Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника; НТШ], 2003. – С. 136–143.
24. *Франко І.* Збір. творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.
25. *Франко І.* Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки / Іван Франко // ЛНВ. – 1905. – Т. 29. – С. 160–186.
26. *Франко П.* Спогади про батька / Петро Франко // Спогади про Івана Франка / упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 453–460.
27. *Франко-Ключко А.* В обороні правди / Анна Франко-Ключко // Гомін України. – 1963. – № 28–30, 33, 34, 36, 40–47.
28. *Франко-Ключко А.* Для Тебе, Тату / Анна Франко-Ключко. – К. : Ярославів вал, 2010. – 576 с.
29. *Франко-Ключко А.* Іван Франко і його родина. Спомини / Анна Франко-Ключко. – Торонто : Ліга визволення України, 1956. – 134 с.
30. *Франко-Ключко А.* Листи до товаришки / Анна Франко-Ключко // Свобода. – 1957. – Ч. 186–196.
31. *Фройд З.* Поет і фантазування / Зигмунд Фройд // Слово. Знак. Дискурс : антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 85–90.
32. *Чернищенко Л.* Листи О. Хоружинської до І. Франка (1892–1914 рр.) / Лариса Чернищенко // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів : Каменяр, 2003. – Вип. 3. – С. 173–238.
33. *Чубатий Р.* Спогади про Івана Франка / Роман Чубатий // Спогади про Івана Франка / упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 532–538.

34. Шалата М. Життя і слово Франкової дочки / Михайло Шалата // Франко-Ключко А. Для Тебе, Тату. – К. : Ярославів вал, 2010. – С. 5–70.

*Стаття надійшла до редколегії 10.09.2011
Прийнята до друку 26.09.2011*

IN SEARCH OF PARADISE LOST (LOVE AND ANGUISH OF ANNA FRANKO)

Nataliya TYKHOLAZ

*Institute of Ivan Franko, National Academy of Sciences of Ukraine,
5, Mickiewicz Sq., Lviv, Ukraine, 79000*

The paper is devoted to the personality of the only daughter of Ivan Franko – Anna (married name Kliuchko). On the basis of archival, memoiristic and epistolary sources, a detailed clarification of her life's path is made, and analysis provided of various genre work, viz. memoirs, scholarly, publicistic papers, belles lettres.

Key words: family, fathers and sons, family studies, memoirs, the archetype of home, nostalgia.

В ПОИСКАХ УТРАЧЕННОГО РАЯ (ЛЮБОВЬ И ТОСКА АННЫ ФРАНКО)

Наталья ТИХОЛОЗ

*Институт Ивана Франко НАН Украины,
пл. Мицкевича, 5, Львов, Украина, 79000*

Статья посвящена фигуре единственной дочери Ивана Франко – Анны (в замужестве Ключко). На основании архивных, мемуарных и эпистолярных источников подробно освещен ее жизненный путь, проанализировано разножанровое творчество – мемуарное, научное, художественное, публицистическое.

Ключевые слова: семья, отцы и дети, фамилистика, мемуары, архетип родного дома, ностальгия.